

**ТОПОНИМИК АФСОНА ВА РИВОЯТЛАРНИНГ МАВЗУИЙ ТУРЛАРИ
ЎРТАСИДАГИ ЎХШАШЛИКЛАР***Рўзиев Нодир Қаюмович**Бухоро давлат университети ўқитувчиси*

АННОТАЦИЯ. Мақолада афсона ва ривоятлар энг қадимий, оммавий жанрлардан бири сифатида бой сюжети, мавзуий жиҳатдан ранг-баранглик, қизиқарлилиги, ўзига хос тарихийлиги, миллийлиги ва таржимашунослик билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: халқ оғзаки ижоди, афсона, топонимик афсона, ривоят, топонимик ривоят, мотив.

**СХОДСТВА МЕЖДУ ТЕМАТИЧЕСКИМИ ТИПАМИ
ТОПОНИМИЧЕСКИХ ЛЕГЕНД И ПРЕДАНИЙ***Рўзиев Нодир Қаюмович**Преподаватель Бухарского государственного университета*

АННОТАЦИЯ. В статье высказываются мнения о легендах и преданиях как об одном из самых древних, общедоступных жанров, с богатым сюжетом, тематически разнообразным, интересным, уникальной историчностью, национальностью, аспектами, связанными с переводоведением.

Ключевые слова: фольклор, легенда, топонимическая легенда, предания, топонимическая предания, мотив.

**SIMILARITIES BETWEEN THEMATIC TYPES OF TOPONIMICAL
LEGENDS AND NARRATIVES***Ruziev Nodir Kayumovich**Teacher of Bukhara State University*

ANNOTATION. The article expresses opinions about legends and narratives as one of the most ancient, publicly accessible genres, with a rich plot, thematically diverse, interesting, unique historicity, nationality, aspects related to translation studies.

Key words: folklore, legend, toponymic legend, narrative, toponymic narrative, motive.

Афсона ва ривоятларда халқнинг ўзига хос тарихи ва миллий қиёфаси бутун бўй-басти билан гавдаланиб туради. Ўзбеклар ҳам ўзига хос тарихий шаҳарлари, улуг инсонлари билан дунёга машхур. Уларнинг довуғи афсона ва ривоятларга айланган ва тилдан-тилга кўчиб, ҳатто чет элларгача тарқалган. Шу сабабли улар узоқ асрлардан бери тарихчилар, қадимшунослар, этнологлар, ўлкашунослар ва адабиётчилар, фольклоршунос ва тилшуносларнинг диққатини ўзига жалб этиб келмоқда. Эндиликда бундай қизиқиш таржимашуносликда ҳам ўзига хос эҳтиёжга айлана бошлади.

Ўзбек фольклорида халқимизнинг ўзига хос миллий турмуши, хўжалик предметлари, урф-одатлари, тарихи, машхур шахслари ҳаёти, ҳудудий чегараси, флора ва фаунаси, диний-этиқодий қарашлари тасвирланган афсона ва ривоятлар жуда кўп. Жаҳондаги туркий халқлар фольклорининг бойлигини таъминлаган етакчи манбалардан бири бўлган ўзбек оғзаки бадиий ижодидаги энг қадимий ва оммавий афсона ва ривоят жанрлари бой сюжети, қизиқарлилиги, ўзига хос тарихийлиги билан эътиборга тушган. Шуниси билан улар ўз ўрнига эга. Афсона ва ривоятларда халқнинг ўзига хос тарихи ва миллий қиёфаси бутун бўй-басти билан гавдаланиб туради.

Афсона ва ривоятлардан аксариятининг сюжетини турли географик жойларнинг номи, табиат ҳодисалари, маиший-маданий турмуш предметлари, айрим тарихий шахс ва воқеаларга алоқадор уйдирмалар ташкил этади. Шунга кўра, уларнинг мазмун-мундарижаси ранг-баранглик касб этади ва тингловчиларни ўзига жалб қилади ҳамда

олимлар томонидан топонимик ва тарихий афсонаю ривоятларга бўлиб ўрганилади.

Топонимик афсоналарда у ёки бу жой номининг келиб чиқиши хаёлий уйдирма орқали изоҳлаб берилди. Шуниси қизиқки, бу жойлар аслида реал ҳаётда мавжуд бўлса-да, уларнинг келиб чиқишини изоҳлаш учун айтилган афсоналар “ёлгон ҳикоя”, хаёлий уйдирма, бадий тўқимадан иборат бўлади. Бунга “The Fountain of Aiyub” (“Чашмаи Аюб”), “The Kizketgan Canal” (“Қизкетган канали”) каби мисол бўлади.

Топонимик афсоналар ўзбек халқ тарихий афсоналарининг энг кенг тарқалган мавзуй турларидан биридир. “The Fountain of Aiyub” (“Чашмаи Аюб”) афсонасида сабр-тоқат тимсоли саналган Аюб пайғамбарнинг ўз сеҳрли ҳассаси билан ердан булок ҳосил қилиши ва шу ғаройиб булок сувидан шифо топиши, баданидаги яра-чақалари кўз очиб юмгунча тўқилиб кетиши баён этилади. Шу эпик мотив ҳикоянинг афсонавий табиатини белгилашга хизмат қилган. Унда шундай ҳикоя қилинади: “A long time ago in the Central Asian desert, where the city of Bukhara is situated, the people were dying of thirst. There was not even a single drop of water to be found.

One day, the people were so thirsty, that they all sat down and prayed. They looked to the heavens and asked God for rain. It wasn't long before He sent a messenger to rescue them.

The messenger's name was Aiyub. He had a stick and with it he struck the earth. At the place where he struck the earth, a hole suddenly appeared and a fountain gushed forth. It wasn't long before they discovered the great cures that could be achieved by drinking this water.

The people were so happy that they built a beautiful shrine there. To this day, many people visit the well to partake of the refreshing clear, clean, healing waters, and to pray in thankfulness to God”.

“The Kizketgan Canal” (“Қиз кетган канал”) афсонасида ўзини сувга ташлаб ҳалок этган қизнинг ҳар маҳалда сув юзида ўз аксини намоён этиши, сув остидан туриб овоз бериб туриши хаёлий уйдирмага асосланган: “There is a story about a canal which flows behind the market in Nukus. The name of the canal is “Kizketgan”, which means “The girl who went away”. The people explain this strange name in this way:

Once there was a girl who, when she grew up, was very beautiful. One day her parents didn't come home from the field where they worked. It was soon discovered that they had fallen into a fast moving canal on their way home.

One day a very ugly old man decided to make her his wife. She had no choice because she was alone and had no other way to provide for herself, so she agreed to marry him. But he didn't love her, he only wanted her to serve him.

One day she came to the canal to fetch water. Suddenly she saw a motion in the water, and saw the image of her parents. They were looking at her with eyes full of tears, and seemed to be calling to her. She was very sorrowful. She hated the whole world and all the people. She hated the land master, and she hated her husband and his parents. Suddenly she fell into the river and joined her parents in her grief.

Now this canal is very dangerous. It runs very fast and it is so dirty that the bottom cannot be seen. When the water moves faster with winter storms, it becomes even dirtier. When this happens the people say that the girl is angry. When she is angry it is not safe to go there. They say she is calling the people to her.

Мерилин Петерсеннинг “Treasury of Uzbek Legends and Lore” (“Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва афсоналари хазинаси”) китобининг “Legends of Uzbekistan” деб номланган илк бобида бир қанча топонимик афсона ва ривоятлар таржимаси берилган бўлиб, улар орасида Ўзбекистоннинг кўҳна ва дунёга машҳур тарихий жойлари – Самарқанд, Хива, Андижон, Қарши шаҳарлари ҳақида айтилган афсона ва ривоятлар келтирилган. Бу афсона ва ривоятларда ушбу шаҳарларнинг бунёд этилиши ва номланиши ҳақида хаёлий ва ҳаётий уйдирма ҳикоя қилинган.

Ривоятлар ўлкамиз тарихини ўрганишда муҳим манбалардан бири бўлганлиги сабаб уларни чет тилларга таржима қилишга қизиқиш катта. Бу фикрни ҳозиргача амалга оширилган таржималар асосида ҳам тасдиқлаш мумкин. Ўзбек халқ ривоятларининг

ғоявий-мавзуий гуруҳларидан бирини топонимик ривоятлар ташкил қилади. Бунга Kirk kiz”, (“Қирқ қиз”), “Minaret Kalon” (“Минораи Калон”), “How Samarkand Got Its Name?” (“Самарқанд ўз номини қандай олган?”), “BibiKhonim” (“Бибихоним”), “How Karshi Got Its Name?” (“Қарши ўз номини қандай олган?”), “The Village of Eshimjon” (“Эшимжон қишлоғи ҳақида”), “Andijon” (“Андижон”), “The Legend of Kalta Minaret” (“Калта Минор ҳақида афсона”), “How Khiva Got Its Name?” (“Хива ўз номини қандай олган?”) каби ривоятларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу топонимик ривоятларда муайян жуғрофий атаманинг пайдо бўлиши аниқ фактлар ва этнофольклорий деталлар билан тушунтирилган, жой номининг вужудга келиш сабаби изоҳланган.

Топонимик афсона ва ривоятлар маълум бир жой ёки тарихий обиданинг пайдо бўлиши, номланиши ҳақида маълумот бера олиши жиҳатидан муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун бундай манбалар таврихий асарлар таркибига ҳам киритилиши кузатилади. Масалан, Бухоро солномачиси Ҳофиз Таниш Бухорийнинг (XVI аср) тарихий асарида “Бухоро” сўзининг “бухор” сўзидан келиб чиққани, оташпарастрлар тилида у “илм макони” деган маънони билдириши, бу ифода уйғур ва хитой бутпарастрларининг тилига яқинлиги, уларда бутлар сақланадиган жой “бухор” дейилиши, шаҳарнинг асл номи Лумжикат (Lumdjikat) бўлгани хабар қилинган.

Арк Бухоро ҳукмдорларининг қалъаси ва қароргоҳи бўлиб, энг қадимий обидалардан бири ҳисобланади. У эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик ўрталаридан бери мавжудлиги айтилади. Аммо афсоналарда унинг бунёд этилиши Сиёвуш ибн Кайковус номи билан боғланади. Айтишларича, Сиёвуш отасидан қочиб, Жайхундан ўтиб, Самарқанд ҳукмдори Афросиёб ҳузурига келган. Афросиёб уни ҳурматлаб, ўзига куёв қилиб олиб, бор мулкни унга берган экан. Сиёвуш бу вилоят ўзига вақтинча берилганини билиб, унда ўзидан бир эсдалик қолдириш мақсадида Арк қалъасини бино қилдирган экан. Бир оз ўтгач, душманлар у билан Афросиёб ўртасида низо чиқарадилар. Шу ваздан Афросиёб уни отасининг кўли билан ўлдиртиради. Марҳумни Қоҳфурушон дарвозаси ичига (қалъага) кираверишда, шарқ томонга дафн қиладилар. У дарвозани Ғуриён деб атайдилар. Шу сабабдан Бухор муғлари шаҳарнинг ўша жойини муқаддас тутади ва ҳар йили, ҳар бир киши, йил бошланган кун, куёш чикишидан (сал) аввалроқ, ўша жойга бир хўрозни келтириб сўйиб, қурбонлик қиладилар.

Бу ҳақдаги афсона таржималарида Жайхун / Djeihun, Бухоро / Bukhara, Арк / Ark топонимлари ҳамда Сиёвуш ибн Кайковус / Siyavush ibn-Keikavus, Афросиёб / Afrasiab антропонимлари транслитерация, транскрипция усулларида берилган. Қалъа / residence дея таржима қилинган.

Қоҳфурушон дарвозаси “Kakhfurushan” (“ках фурушон – vendors of hay” дея, калька усулида ҳам берилган.

Дарвози Ғуриён / Gates of Gurian ҳам калькали ифодага эга. Фақат бунда “дарвоза” сўзи инглиз тилида асосан кўпликда ишлатилиши туфайли кўплик шаклини ифодаловчи “-s” кўшимчаси билан келтирилган.

Айтишларича, афсонавий Сиёвуш хотирасига чироқ ёқиб қўйилган. Ривоятларга қараганда, у айна шу ерга (Аркка – Н.Р.) дафн этилган экан: “In one of the middle niches of the corridor a lamp used to be lit at a certain day of the year to commemorate the death of the legendary Siyavush who is believed to be buried at the site”.

Бухорога 1558-59 йилларда келган англиялик сайёҳ ва савдогар, дипломат Антоний Женкинсон шаҳарни мана бундай таърифлаган: «Бухоро мамлакатнинг энг қуйи қисмида жойлашган; у кўп дарвозали баланд паҳса девор билан ўраб олинган ва уч қисмга бўлинган: уларнинг иккитаси подшоҳга тегишли, учинчи қисми эса савдогарлар ва бозорлар учун ажратилган. Бу ерда ҳар бир касб-хунар ўз жойига ва ўзининг алоҳида бозорига эга. Шаҳар жуда катта: уйларнинг аксарияти лойдан, лекин ҳашаматлидир. Зийнатланган давлат уйлари, ибодатхона ва иншоотлар ҳам оз эмас; айникса ҳаммомлар ғоят моҳирона қурилганки, бунга ўхшашлари дунёда йўқ». (Таржимаси: “That is how an English traveller, commercial agent and diplomat Anthony

Jenkinson wrote after visiting Bukhara in 1558-1559: “Bukhara is situated in the lowest part of the country; it is surrounded with a high earthen wall with gates and divided into three parts; two of them belong to the king, the third is assigned to merchants and markets; each handicraft has its own specific place and its own specific market. The city is very large; for the most part the houses are built of mud, but there are also no few public houses, temples and buildings erected magnificently and overlain with gold-leaf; in particular, the baths are skilfully built, of which there none of the like anywhere else in the world”.

Дарҳақиқат, Бухоро шаҳри йирик савдо ва ҳунармандчилик ўчоқларидан бири бўлган. Ундаги йирик ансамбллардан бири Хўжа Гавкушондир. Гавкушон – “Хўкиз сўювчи” деган маънони бидиради. Бу жойда XVI асргача кушхона бўлган. Гавкушон мадрасаси 1570 йили кўчалар айириладиган жойга қурилган. Гавкушон инглиз тилига Khodja-Gaukushan кўринишида транскрипция усули билан ўгирилади.

Бухоронинг марказий ансамблларида яна бири Пойи Калон (яъни «Минораи Калон этаги») ансамбли бўлиб, Савдо-сотик кўчасининг Шахристондаги асосий чорраҳасига чиқиладиган жойга яқин — улуғвор Минораи Калон этагида қад ростлаган. У тарихий жойдир. Арқдан жанубда, 713 йилдан бошлаб анъанага мувофиқ равишда шаҳарнинг бош Жоме мачити қурилган, у бир неча бор вайрон бўлган, ёнгин ва урушлардан сўнг тикланган, жойдан-жойга кўчган. Биринчи Жоме мачити 1121 йили қорахоний ҳукмдорлардан Арслонхон томонидан бино этилган. Бухорони Чингизхон кўшинлари истило қилган пайтда мачит куйиб кул бўлган. XII аср ансамблидан фақат 1127 йили Арслонхон мачитининг бош фасади қаршисида бунёд этилган улуғвор минорагина сақланиб қолган.

Бу ҳақдаги маълумотлар ривоят ва афсоналар орқали ҳикоя қилинар экан, уларда “Po-I Kalyan” or “the foot of the Great” кўринишида сўзма-сўз таржима қилиниши кузатилади.

Бунда, одатда, Шахристон / Shahrستان, қорахоний ҳукмдорлардан Арслонхон / Karakhanid ruler, Чингизхон / Ghenghiz-khan, минора / minaret кўринишида берилди.

Бухорода 1535/36 йили қурилган Мири Араб мадрасаси яна бир энг йирик «кўш» ансамбль ҳисобланади. Унинг номи инглиз тилида Mir-i Arab medresseh”, “the major Kosh ensemble of Bukhara” кўринишларида берилган.

Юртимиз шу каби тарихий обидалари, айниқса, миноралари билан оламга машҳур. Ҳар йили бу тарихий обидаларни кўриш учун юртимизга минглаб чет эллик сайёҳлар (туристлар) ташриф буюради. Шу қизиқишни инобатга олиб, инглизчага “Minaret Kalon” – “Минораи Калон” ва “The Legend of Kalta Minaret” – Калта Минор ҳақидаги афсона, ривоятлар таржима қилинган. “Калтаминор” Хивада, “Минораи Калон” эса Бухоро шаҳрида қурилган. “Калтаминор” қурилиши тугалланмаган минора. Албатта, уни кўрганлар нега унинг битказилмаганига қизикади. Бунинг сабаби эса афсона ва ривоятлар орқали ҳар хил талқин қилингани кузатилади.

Бухородаги Минораи Калон шаҳарнинг ҳамма жойидан кўриниб турадиган ғоят улкан тик устун бўлиб, кўриниши жиҳатидан инсоннинг намоздаги қиём ҳолатини эслатади. Чунки ундан намозга чақириш учун фойдаланилган. «Минора» сўзи арабчада “бирор нарса ёкиб қўйилган жой” деган маънони билдиргани учун унинг тепасида маёқ сифатида олов ёкиб қўйилган. У Бухоронинг диний ва дунёвий ҳукмдорларининг куч-қудрати рамзи сифатида ҳам қабул қилинган.

Минораи Калон Kalyan Minaret, Minara-yi Kalyan тарзида икки хил кўринишда берилиши намоён бўлади.

Бухородаги Лабиҳовуз ҳақида айтилишича, маҳаллий ривоятга қараганда, хоннинг амалдори Нодир девонбеги узоқ муддат режалаштирилган сув ҳавзасини кура олмай келган, чунки ҳовуз қуриш кўзда тутилган жойда сўққабош аёлнинг кулбаси бўлиб, у ҳовлисини сотишни истамаган. Қудратли вазир кулба остидан ариқ ўтказишни буюрган, сув деворни ювиб кета бошлаган ва оқибатда бебахт аёл ўз кулбасини ташлаб кетишга мажбур бўлган. Шунинг учун бу ҳовуз халқ орасида «Ҳавзи базўр» “Зўравонлик ҳовузи” деб ҳам ном олгани баён этилади.

Бухоро марказидаги энг катта сув ҳавзаси бўлган Лабиҳовуз “ҳовуз лабида” деган номни олган бўлиб, бунга сабаб унинг бўйида турли ширинликлар, қанд-қурс, нон, тайёр таомлар сотилган. Бу ернинг яна бир номи «чай бозори» бўлган. Ҳозир дам одамлар бу ерда дам олиб, миллий таомлар ейишга келишади.

У ҳақдаги ривоятда Лабиҳовуз / at the pond – сўзма-сўз таржимада ҳамда Labikhauz, уни бунёд этган Нодир девонбеги номи / Nadir divan-begi, хон / khan, вазир / vezier кўринишида транскрипция усулида берилган. Ривоят / legend сўзи билан ўгирилган. “Ҳавзи базўр” / “khauzibazur” кўринишида калькаләш усули билан ифодаланган. Бунда “Ҳавзи базўр” / “khauzibazur” бирикмаси инглиз тилида қўшма сўз кўринишига солинса-да, кичик ҳарф билан ёзилиши тўғри бўлмайди. У жой номи сифатида бош ҳарф билан ёзилиши лозим эди. Лабиҳовузнинг халқ орасидаги “Зўравонлик ҳовузи” деган бу кўчма номи ривоятда яна “the pond of force” тарзида ҳам келтирилган.

Ривоятдаги “чай бозор” / “tea bazaar” кўринишида калькаләнар экан, ундаги “чай” сўзи унга инглиз тилида муқобил келадиган “tea” сўзи билан, “бозор” сўзи эса “bazaar” кўринишида инглизлар талаффузига мос ҳолда келтирилган.

Хулоса қилиб айтганда халқ афсона ва ривоятлари ўша халқнинг тарихий ўтмиши билан боғлиқ тарзда яратилганлиги боис уларни таржима қилишда ғоятда эҳтиёт бўлиш лозим. Бинобарин, улар, улар қайси тилга таржима қилинмасин, асл нусхага хос миллий руҳини, тил хусусиятларини, тарихийлик белгиларини, ифода услубини ўзида сақлаб қолиши зарур.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Petersen Marilyn. Treasury of Uzbek Legends and Lore. – Toshkent: Qatortol-Kamolot, 2000. – P.17.
2. Anthony Jenkinson “Notes on the Bukhara Khanate”, p. 40.
3. Акрамов Ф. Афсонага қулоқ тутганда // Гулистон. – 1979. – 9-сон. – Б.25-30.
4. Асотирлар ва ривоятлар. Тўплаб нашрга тайёрловчилар: М.Муродов, М.Шайхова. – Т.: Ёш гвардия, 1990. – 128 б.
5. Жуманазаров У. Афсона ва ривоят жанрларининг ўзаро муносабатлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1989. – 6-сон. – Б.43-47.
6. Имомов К. Мифологик афсоналар // Имомов К. Ўзбек халқ насри поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.24-45.
7. Laude-Cirtautas, I. Marchen der Usbeken. Samarkand, Buchara, Taschkent. – Koln, 1984.
8. Рўзимбоев С., Ш.Бекчанов. Афсона ва тарихий ҳақиқат. – Хива, 2000.